

A HAZAI „ROMA KÖTŐDÉSŰ” NÉPESSÉG TERMÉKENYSÉGI MAGATARTÁSÁNAK EGYES JELLEMZŐI (ELŐTANULMÁNY EGY NÉPESSÉG- ELŐRESZÁMÍTÁSHOZ)

Spéder Zsolt

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk a roma népesség jövőbeli alakulásának előreszámításához a termékenységi scenáriókat kívánja megalapozni. Ehhez áttekintjük azokat a hazai és szomszédos országbeli elemzéseket, amelyek megkísérlik számszerűsíteni a Roma népesség termékenységét. Másrészt az 1990-es és a 2011-es népszámlálások adatait felhasználva kiszámolunk egyes, releváns termékenységi mutatókat. A mutatókat többféle roma népességet körülhatárolva adjuk meg, és figyelembe vesszük azt is, hogy a termékenységük iskolai végzettség szerint erőteljesen differenciált. A roma népességhez tartozó termékenységi scenáriók kidolgozása során figyelembe vettük a roma termékenységi magatartás közelmúltbeli tendenciáit, és a roma népesség tagoltságát is.

Kulcsszavak: termékenység, etnicitás, differenciális termékenység

Spéder Zsolt, tudományos tanácsadó, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: speder@demografia.hu

BEVEZETŐ

Tanulmányunk célja, hogy támpontokat adjunk a „roma kötődésű népesség” jövőbeli alakulásának előreszámításához. E kitűzött cél eléréséhez egyrészt áttekintjük azokat a hazai és szomszédos országbeli elemzéseket, amelyek nemcsak arról adnak számot, hogy a roma népesség termékenységi mutatói magasabbak, mint a többségi népességgé, de számszerűsítik is egyik vagy másik termékenységi mutatószámot. Másrészt áttekintjük azokat az empirikus elemzéseket, amelyek közelebb visznek a roma termékenységi magatartás megértéséhez. Harmadrészt az 1990-es és 2011-es népszámlálások adatait felhasználva kiszámolunk egyes termékenységi mutatókat. Úgy gondoljuk, hogy a fenti feladatok elvégzését követően a roma népesség előreszámításához, különböző forráskönyvekhez reális termékenységi alternatívákat tudunk kidolgozni.

Elemzésünk előtanulmány, tehát nem arra vállalkozik, hogy a roma népesség termékenységi magatartásáról átfogó elemzést adjunk, hogy kritikailag tekintsük át az alapvető elméleti közelítéseket, illetve hogy részletekbe menően elrendezzük a kvantitatív elemzések eredményeit, hiszen azt már megtettük e különszám egy másik tanulmányában (Szabó és Spéder, 2022). Ám az említett elemzés sem teljeskörű, mert a kvalitatív elemzések eredményeit csak vázlatosan foglalja össze. Itt célunk sokkal egyértelműbb és egyben korlátozottabb; a meglévő empirikus elemzéseket továbbgondolva számszerűsíthető alternatívákat kívánunk kidolgozni az előreszámításhoz.

A TERMÉKENYSÉGRŐL A KORÁBBI HAZAI ÉS NEMZETKÖZI KUTATÁSOK ALAPJÁN

Közismert, hogy a roma népesség a többségi társadalomnál magasabb termékenységgel rendelkezik, mely összefüggés ugyanúgy igaz Magyarországra, (Kemény és Janky, 2003; Janky, 2005; Durst, 2006; Hablicsek, 2007; Husz, 2011) mint más országok, így Szlovákia (Vaňo, 2002; Vaňo és Haviarová, 2003; Šprocha és Blecha, 2018), Bulgária (Pamporov, 2006), Románia, vagy Spanyolország esetében (Martin, 2003, idézi Durst, 2006: 23). Míg e tekintetben egyetértés mutatkozik a szakirodalomban, arra vonatkozóan viszont kevesebb fogódzót kapunk, hogy milyen a romák termékenységének szintje, és az mennyivel magasabb a többségi társadalmat jellemzőnél. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a demográfiai magatartást, így a termékenységi viszonyokat illetően is csak egyes „résznépességek”, csoportok magatartásáról rendelkezünk ismeretekkel, amelyek egy az egyben bizonyára nem

általánosíthatók. A gyermekvállalási magatartásról szóló szakirodalom, – amennyiben egyáltalán közöl adatokat, – általában egy valamilyen szempontból specifikus roma népesség magatartását tudja leírni, amely gyakran mikrotársadalmakat mutat be, kvalitatív módszereket és antropológiai közelítéseket alkalmazva határoz meg. A surveyek vagy a népszámlálások pedig az önbevallás, illetve külső minősítés különböző eljárásait alkalmazva értelmezik a roma népesség viszonyait. Noha ez utóbbi elemzések eredményei, mint ahogy azt látni fogjuk, közelebb állhatnak a roma *össznépesség* tényleges népesedési magatartásához, attól lényegesen el is térhetnek. Ami a termékenység szintjét illeti, a mikrotársadalmak leírása során általában elkülönült, az adott településen többségi roma népességet írunk le. Ekkor a termékenység szintje magasabb, mint amikor olyan romák viszonyai is részét képezik az elemzésnek, akik elszórtan, a többségi társadalomban integráltan élnek.

Az etnográfiai vizsgálatok közül, különösen a roma termékenység magyarázatát nézve, kiemelkednek Durst Judit „láposi”¹ és „bordói” kutatásai (Durst, 2006). Durst az etnográfiai kutatás részeként adatokat gyűjtött a települések demográfiájához. Az ezredfordulón végzett kutatásai szerint Lápos településen, ami már a kutatás idején is többségi roma település volt, mára pedig cigányfaluvá vált, a nyers termékenységi arányszámmal mért termékenység (34,8 ezrelék) a teljes népesség termékenységének (9,7 ezrelék) *három és félszeresét* tette ki, mely lényegesen meghaladta a 2003-as Kemény-féle cigányvizsgálat 25,3 ezrelékes termékenységi arányszámát (vö. Durst, 2006:55). Már itt jelezzük azt is, hogy Durst Láposon belül megkülönbözteti a szegregáltan élő romákat, és a kiemelkedni vágyó romákat, akiknek valamennyivel alacsonyabb a termékenysége. Végül a Lápossal szomszédos, összehasonlításul szolgáló Bordón, ahol a romák a helyi társadalomba bevonódva, integráltan élnek már évtizedek óta, a láposinál lényegesen alacsonyabb a termékenység (Durst, 2006: 179).

A roma népesség magyarországi viszonyainak értelmezésében általában Kemény István vizsgálatai jelentik a kiindulópontot (Kemény és Janky, 2003; Kemény, 2005). Mint ismeretes az adatgyűjtés során Keményék azokat tekintették romának, akiket a környezete annak tart, azaz a környezet „*minősítése*” alapján azonosította a roma társadalom tagjait. Ezen 90-es évek elején lezajlott vizsgálatok szerint akkor (1990–93), amikor a teljes népesség termékenységi arányszáma a népmozgalmi adatok szerint 1,8 körül volt², a cigány népesség teljes termékenységi arányszáma három körül (3,0) lehetett (Janky, 2005:142).

¹ Természetesen, az antropológiai kutatások etikai kritériumainak megfelelően itt nem a tényleges településnevek szerepelnek.

² A KSH minden évre kiszámítja és több tizedesjegyre közli a teljes termékenységi arányszámokat, de mivel Janky (2005) a survey alapján a roma népességre az 1990–93 időszakra adja meg a TTA-t, a teljes népességre vonatkozóan is meghagytuk a Janky táblázatában szereplő adatokat.

A *népszámlálás* alapján becsülhető a magát romának tartó, azaz az önidentifikáció alapján roma népesség termékenységi arányszáma. Az 1990-es népszámlálás során csak egy nemzetiséghez való tartozást – a roma nemzeti, etnikai hovatartozást a magyar megjelölése nélkül – lehetett választani a kérdőívben. Az így romának minősülő népességben a teljes termékenységi arányszám számításaink szerint 1989-ben 3,22 volt.

Hablicsek egy évtizeddel korábbi előreszámítása során megbecsülte a roma termékenységet, ahol népszámlálási adatokat használva a rendszerváltozás idejére (1990–2000) 3,12-re becsülte a roma népesség teljes termékenységi arányszámát (Hablicsek, 2007:16). Hablicsek elemzései során nagy jelentőséget tulajdonít a területi különbségeknek, amelyek lényeges eltérést mutatnak a romák termékenységi magatartása között. Míg Észak-Magyarországon 3,76-ra becsüli a roma népesség TTA-ját, addig a Dél-Dunántúlon 2,07-re, ami aluról közelíti a budapesti TTA-t (2,09).

Szlovákiában szintén kitüntetett figyelmet szentelnek a roma népesség társadalmi viszonyainak és népesedési magatartásának (Vaňo, 2002; Vaňo és Haviarova, 2003). Hablicsek kutatásaival azonos időszakban Vaňo és kollégái is vizsgálták a roma népesség alakulását. A termékenységi szintet illetően Vaňo az ezredfordulón a szlovák termékenység kétszeresére becsüli a roma népesség termékenységét, míg 2002-ben 2,3 teljes termékenységi arányszámról indítja a roma népességre vonatkozó előreszámítást.

VÁZLATOSAN A TERMÉKENYSÉGI MAGYARÁZATOKRÓL

Mielőtt rátérünk a változási tendenciák bemutatására, érdemes kitérni arra, hogy az elemzők milyen mechanizmusokkal magyarázzák a nemroma és a roma népesség termékenységi magatartása közötti különbségeket. A magyarázatok döntően két nagy csoportra bonthatjuk (Janky, 2005; Husz, 2011), megkülönböztetünk strukturális és (szub)kulturális magyarázatokat. A *strukturális* magyarázatok azt emelik ki, hogy a roma népesség sajátos társadalomszerkezeti helyzete (alacsony státusza, tartós szegénysége, alacsony iskolai végezettsége, alacsony foglalkoztatottsága) miatt alakul ki sajátos gyermekvállalási magatartása. Az alacsony státusz miatt e csoportok kis eséllyel tudnak részt venni a formális munka világában, a státuszemelkedés lehetőségétől is el vannak zárva, így a munkával nem rendelkező nők számára a nagycsalád jelenti a vágyott társadalmi státuszt. Természetesen vannak olyan kisebbségi helyzetűek, akik a felfelé mobilitás pályájára tudtak kerülni; őket az jellemzi, hogy a felfele mobilitás elérése céljából

korlátozzák gyermekvállalásukat. A *(szub)kulturális* magyarázatok a roma kultúrába, életmódba bevéssződött szokások, habitusok meghatározó szerepét emelik ki. A *szegregációs* magyarázatok pedig a két magyarázat között helyezhetők el, hiszen egyrészt rámutatnak arra, hogy a hátrányos helyzetben lévő lokalitáson koncentrálódó roma népesség részére az integráció lehetőségei (munkaerőpiac, oktatás, hozzáférés az ellátórendszerhez) beszűkültek, másrészt a területi község táptalajt jelent sajátos kulturális minták kialakulására és továbbadására (Szabó és Spéder, 2022).

Hazai kutatások kísérletet tettek a fenti mechanizmusok szerepének feltárására (Durst, 2006; Husz, 2011; Janky, 2007, Szabó és Spéder, 2022).³ Minden elemzés egyértelműen rámutat az *alacsony iskolai végzettség* és a termékenység kapcsolatára. Durst Szelényiék „*Szegénység, etnicitás, gender*” című összehasonlító kutatása magyarországi adatai alapján végzett elemzéseiről rámutatnak arra, hogy a romák nemromákkal szembeni magas termékenységében az alacsony iskolai végzettségnek, azon belül is a nagyon alacsony iskolai végzettségnek (8 osztályt el nem végeztek) van meghatározó szerepe. A többváltozós elemzésekből az is kiderül, hogy *az etnikai hovatartozásnak csak az iskolai végzettséggel összefüggésben* van meghatározó szerepe (i.m. 36. oldal). Tehát a romák magas termékenysége döntően a 8 osztályt se végzett romák magas termékenységéből következik. Husz modelljében az iskolai végzettségnek valamivel erőteljesebb a hatása, mint az etnikai hovatartozásnak (Husz, 2011: 16, B értékek). Sajnos Husz nem vizsgálja az iskolai végzettség és az etnicitás kereszthatását. Janky modelljében, amely a korai gyermekvállalás tényezőit vizsgálja, ezek erőteljes kapcsolatban vannak a gyermekszámmal, illetve az alacsony iskolai végzettségnek is meghatározó szerepe van a korai gyermekvállalásban. Itt ki kell emelni, – ezt az elemzők is hangsúlyozzák, – hogy csak *asszociációt mérünk*, ezért nem tudhatjuk egyértelműen az oksági viszonyt: azért születik-e több gyermek, mert alacsony az iskolai végzettség, vagy azért alacsony az iskolai végzettség, mert korai az első gyermek vállalásának időzítése, és ez nem teszi lehetővé a magasabb iskolai végzettség elérését (az endogenitás problémájáról lásd Bartus, 2017). Érdekes kiemelni, hogy Durst a 8 osztályt végzetek és az azt el nem végeztek, Husz pedig a középfokú és annál alacsonyabb iskolai végzettség között húzza meg a határvonalat. Durst arra is rámutat, a kisebbségi hipotézis feltételezésével összhangban, hogy a társadalmi ranglétrán emelkedni kívánó, felfelé mobil romák termékenysége az átlagnál alacsonyabb.

³ Érdekes itt megemlíteni, hogy míg az első két vizsgálat romák és nemromák kiválasztott csoportjait tartalmazza, addig Janky vizsgálatai a minősített roma népességre vonatkoznak.

Janky és Husz elemzéseiben komoly szerepet játszik annak felderítése, hogy a hagyományoknak, a romákon belüli eltérő csoportoknak (beás, oláh cigány), összességében a nem strukturális tényezőknek van-e meghatározó szerepe a termékenységi magatartásra. Husz megerősíti azon ismeretünket, hogy a dél-baranyai romák körében sokkal alacsonyabb a termékenység, mint az észak-magyarországi romák körében, és ez utóbbiak magas termékenységét a hagyományos, korai és sokgyermekes családmodell továbbélésének tartja. Janky kimutatja a dél-baranyai beás cigányok későbbi, várhatóan alacsonyabb termékenységét, mellyel rámutat a további kutatások szükségességére, az egyes roma csoportokat jellemző viselkedési minták feltárására.

A szegregációs hipotézist Janky vizsgálatának középpontjába állította, ám elemzése alapján a szegregációs indikátorok nem bizonyultak szignifikánsnak. Csak egyetlen olyan szegregációs tényezőt, a közlekedési hálózathoz való „kirekesztődést” (*van-e vasútállomás?*) talált, amely szignifikánsan befolyásolta a korai gyermekvállalást.

Durst elemzéseiben különösen fontos szerephez jut a kortárs csoport, a peer group elvárásainak szerepe és ennek összekapcsolódása a felnőtté válás lehetőségeivel, pontosabban azzal, hogy az iskolai sikerek híján a párkapcsolat („elhálás”) és a gyermekvállalás az egyetlen olyan kulcsesemény a romák életében, amely a gyerekből/fiatalból felnőtté tesz.

A ROMA NÉPESSÉG TERMÉKENYSÉGÉNEK IDŐBELI ALAKULÁSÁRÓL

A roma népesség termékenységi magatartásának időbeli változásáról egymásnak ellentmondó feltételezések élnek. A már említett Kemény-féle kutatás alapján az elemzők a romának minősítettek termékenységének némi csökkenését valószínűsítik (Kemény, 2005; Janky, 2005). Adatgyűjtésük segítségével a korszpecifikus adatok alapján két tizedesjegyre⁴ számolt termékenységi arányszámuk tíz év alatt 0,27-es csökkenést mutatott (*1. táblázat*).

Ezek részben szemben állnak Durst (2006) mikrodemográfiai vizsgálataival, illetve Gyenei (1998) elemzésének megállapításaival. Bár a szegregátumokban élők magatartásából nem lehet következtetést levonni a teljes roma népességre, mégis Durst azon mikrodemográfiai megállapítása, hogy egy szegregált településen növekedett a termékenység, kétségeket ébreszt a csökkenés általános trendjét illetően.

⁴ Janky csak egy tizedesjegyre számolta a TTA-t, de a korszpecifikus adatok lehetővé teszik a két tizedesjegyre való számolást is.

1. táblázat. A teljes népesség és a minősített (környezet által) roma népesség termékenysége alakulása 1990, 2000

	1990–1993	2000–2003
Teljes népesség	1,78	1,30
Roma népesség	3,23	2,96

Forrás: Janky (2005), 142. oldal, korspecifikus adatai alapján.

Érdemes megemlíteni, hogy Szlovákiában számtalan elemzés született a roma népesség helyzetéről és népesedési viszonyairól is. Szlovákiában igen jelentős roma népesség él „telepszerűen” szegregáltan, amely területeken messze átlag feletti a termékenység (Šprocha és Bleha, 2018). Noha ezen elemzések a magas termékenységet emelik ki, és hangsúlyozzák annak stabilitását, az előreszámítások során Szlovákiában a roma népesség termékenységének csökkenésével számolnak (Vaňo, 2002).

Vajon milyen változást ragadhatunk meg a népszámlálási adatokat elemezve? Nehezíti a választ, hogy a népszámlálás adatgyűjtési ívén némiképp változtak a nemzeti, etnikai hovatartozás jellemzőit mérő kérdések (KSH, 2011). Mégis, bizonyos összehasonlítások elvégezhetők. Az 1990-es etnikai hovatartozás információit összehasonlíthatónak tartjuk a 2011-es elsődleges identitás kérdésével, vagyis akik *1990-ben magukat cigánynak tartották* azokkal, akik *2011-ben elsődleges identitásuknak a cigány nemzetiséget választották*. A népszámlálást megelőző évekre kiszámítható a két népesség teljes termékenységi arányszáma. (A TTA kiszámolásának módját lásd a 2. számú táblázat alatti megjegyzésben.)

A népszámlálási adatok alapján két évtized alatt a fentieknek megfelelően meghatározott roma népesség teljes termékenységi arányszáma 3,23-ról 2,60-ra csökkent.⁵ A népszámlálás adatai szerint meghatározható húsz év alatt bekövetkezett 0,63 pontos csökkenés némileg nagyobb csökkenésre utal, mint a Kemény-vizsgálat alapján mért, azonban ez az eltérés nem számottevő. A népszámlálás alapján az éves csökkenés 0,031 pont, a Kemény vizsgálat alapján pedig 0,027.

Meglepő, hogy a különbözőképpen körülhatárolt roma népességek, a népszámlálásban önbevallás, a Kemény-vizsgálatban pedig kívülről minősített roma népesség rendszerváltozáskor mért termékenységi magatartása (3,22 és 3,23), a magatartások változásának iránya és üteme (évi csökkenés 0,031, ill. 0,027) egybevág. Ugyanis a roma népesség eltérő körülhatárolásáról szóló elemzések

⁵ Érdekes megemlíteni, hogy Hablicsek alapváltozata 2020-ra várta a roma TTA 2,60-ra való csökkenését.

szerint (Janky, 2005; Tátrai et al., 2017), a kívülről minősített népesség hátrányosabb helyzetű, így azt vártuk volna, hogy a Kemény-vizsgálat magasabb termékenységi szintet mutat majd.

2. táblázat. A teljes népesség és az (önbevallás szerinti) roma népesség termékenységi mutatóinak (TTA)* alakulása 1989, 2010

	1989	2010
Teljes népesség	1,76	1,31
Roma népesség ^a	3,22	2,60

* A teljes termékenységi arányszámot a népszámlálás évében 15–49 éves női népességre számoltuk, az azt megelőző évben született gyermekek adatai alapján. A népszámlálás hat gyermek születési dátumát rögzítette, a válaszadó bevallása alapján. Ennek következtében ez a számítási mód nem egyezik meg teljesen a népmozgalmi adatokból számolt TTA-val, de nagyon jól közelíti azt.

^a A roma női népesség körében, akik első nemzetiségüknek választották a romát, és akikre a termékenységi arányszámot kiszámoltuk.

Forrás: Népszámlálás 1990, 2011, saját számítás

ROMA NÉPESSÉGEK ÉS ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINTI TERMÉKENYSÉGI DIFFERENCIÁK

A 2011-es népszámlálás adatgyűjtési programja lehetővé teszi, hogy a különbözőképpen körülhatárolt népességi alcsoportokra is kiszámíthassuk a 2010-es teljes termékenységi arányszámokat. Referenciaként: a népmozgalmi statisztika alapján számolt országos teljes termékenységi arányszám 1,25 volt 2010-ben. A népszámlálási adatok alapján a teljes népességre számolt TTA ennél valamivel magasabb, 1,31-es értéket kaptunk.

Már ismerjük, hogy az *elsődleges identifikáció* szerinti romák TTA-ja ekkor 2,60. Amint az a 3. táblázatból kivehető, az *elsődleges és másodlagos identifikáció* szerinti romák termékenységi szintje alig 0,1-el volt alacsonyabb, mint a csak elsődleges önbevallás alapján romának minősülő termékeny korú női népesség termékenysége. Végül kiszámoltuk az NKI által „roma kötődésűnek” becsült népesség⁶, az előreszámítás kiinduló népességének termékenységi szintjét is, ami 2,37. Ez némileg alacsonyabb, mint amit a romaként identifikált női népesség körében számoltunk, ám nagyságrenddel, közel 1,0-val magasabb, mint a teljes népesség termékenységi szintjét mérő TTA (3. táblázat első oszlop).

⁶ Lásd az Előszóhoz csatolt Módszertani mellékletet.

A szakirodalom szerint érdemi kapcsolat van az iskolai végzettség szintje és a termékenységi magatartás között (Andorka, 1987; Husz, 2006; Spéder és Bartus, 2016; Kapitány és Spéder, 2018), ám ahogy a korábbiakban jeleztük, mindez fokozottan érvényesül a roma népesség tekintetében (Durst, 2006; Husz, 2011; Szabó és Spéder, 2022). Ez arra sarkalt minket, hogy részletesebben foglalkozunk az iskolai végzettség és a roma termékenység kapcsolatával, és ezen tudásunkat a jövőbeli hipotézisek kialakítása során is vegyük figyelembe.

A népszámlálás adatai alapján iskolai végzettség szerinti bontásban is kiszámolhatók a termékenységi arányszámok. A 3. táblázatunkban 8 osztályt végzett vagy az alatti, illetve legalább középiskolát végzettekre bontjuk a népességet és számoljuk ki a hozzájuk tartozó teljes termékenységi arányszámokat. A várakozásoknak megfelelően iskolai végzettség szerint radikálisan eltér a roma népesség termékenységi magatartása, legyen szó akár az elsődlegesen magát romának tartó népességről, akár a „roma kötődésű” népességről. Minden egyes roma népesség esetén 1,0-val alacsonyabb a 8 osztállyal magasabb végzettséggel rendelkező népesség termékenységi arányszáma, mint a csak 8 osztállyal rendelkezőké. Ezek az eredmények összhangban állnak Durst (2006) és Husz (2011) eredményeivel. Durst, aki a már említett „Szegénység, etnicitás, gender” adatbázist használta, arra mutatott rá, hogy a termékenységi különbség romák és nemromák között a 8 osztállyal nem rendelkezők körében mutatkozik meg (Durst, 2006:33), míg Husz Ildikó adatai szerint a 8 osztállyal rendelkező, azonos kistérségben élő romák és nemromák termékenysége között is látható szignifikáns különbség (Husz, 2011:15).

3. táblázat. A különböző közelítések szerint romának tekintett népesség termékenységi mutatói (TTA) iskolai végzettség szerint 2010

Népességek	Összesen	Legmagasabb iskolai végzettség	
		legfeljebb 8 általános	szakmunkás vagy magasabb
Roma népesség, elsődleges önidentifikáció szerint	2,60	2,79	1,79
Roma népesség elsődleges vagy másodlagos önidentifikáció szerint	2,51	2,76	1,71
„Roma kötődésű” becsült népesség	2,37	2,64	1,77
Teljes népesség	1,31	1,81	1,21

Forrás: KSH 2011. évi népszámlálás, saját számítás

ISKOLAI VÉGZETTSÉGBELI TENDENCIÁK

Amennyiben ilyen erős az összefüggés iskolai végzettség és termékenység között, mind a teljes népességben, mind pedig a roma népeiséget tekintve, akkor érdemes röviden áttekinteni, hogyan is alakul az iskolai részvétel és az iskolai végzettség az érintett (demográfiai terminussal: kockázati) népességben, a fiatal nők (és férfiak) körében. Közismert, hogy az ezredfordulón erőteljes iskolai expanzió folyt az iskolai képzés minden szintjén (Husz, 2006; Kertesi és Kézdi, 2010; Spéder és Bartus, 2016). Kérdés, hogy ez milyen mértékben érintette a roma népeiséget?

A roma népeiség iskolai előmeneteléről Kertesi és Kézdi (2010), illetve Papp (2011) kutatásai adnak átfogó képet. Az időbeli változást tekintve lényeges Kertesi és Kézdi azon megállapítása, hogy a roma népeiségből egyre többen fejezik be az általános iskolát és kezdik el középiskolai tanulmányaikat (4. táblázat). Bár sokan nem tudják befejezni, mégis lényegesen megnőtt azok részaránya, akik legalább szakiskolai végzettséggel rendelkeznek. Az érettségit ugyanakkor már sokkal kevesebben szerzik meg, pedig Hajdu és társai (2014) szerint ma már ez jelenti a belépést a kedvező munkapiaci pozíciók szemszögéből. A termékenységi magatartás szempontjából azonban annak is komoly szerepe van, hogy sokan sikeresen végzik el a szakiskolát, szereznek szakmát, ami mégis lehetőséget teremthet egy kiszámíthatóbb foglalkozási karrier felé.

Hajdu és társai (2014) az *1971-ben született szülői generáció* és az *1991-ben született „gyermeki” generációt* összehasonlítva mutatja meg, hogy húsz év alatt, az iskolai expanzió következtében erőteljesen javult a roma népeiség iskolai előmenetele és nőtt a végzettség szintje (vö. 4. táblázat). A táblázatból jól látszik, hogy ugrásszerűen megnőtt a középiskolai végzettséggel rendelkező romák aránya (15% vs. 46%), bár az érettségit megszerzők alacsony száma miatt a romák körében főként a szakiskolát sikeresen elvégzők részaránya nőtt meg. Jelentős az elmaradás az érettségi megszerzésében, továbbá nagyon kis számuk jut el egyetemre. Noha elfogadjuk, hogy a jövőbeli munkapiaci karrier szempontjából meghatározó, hogy valaki meg tudja-e szerezni az érettségit, a termékenységi magatartás szempontjából jelenleg annak van meghatározó szerepe, ha valaki sikeresen befejezi a középiskolát, legyen szó akár szakiskoláról, akár érettségit adó középiskoláról. Ezen szintet tekintve Hajduék adatai szerint egyértelmű, sőt akár nagyarányú is lehet a roma népeiség termékenységi magatartásának megváltozása, termékenységi szintjének csökkenése.

4. táblázat. Az 1971-ben és az 1991-ben született roma és összes fiatal iskolai pályafutása 20–21 éves életkorban

	Megkezdett iskola	Befejezett általános iskola	Megkezdett középiskola	Befejezett középiskola	Érettségi	Egyetemre jár
Teljes népesség 1971	100	98	92	79	44	17
Roma 1971	100	77	23	15	1	0
Teljes népesség 1991	100	98	98	85	68	31
Roma 1991	100	93	80	46	22	4

Forrás: Hajdu et al., 2014:272.

A népszámlálási adatok alapján, amennyiben a roma nemzetiséget az elsődleges önbevallás alapján határoljuk körül, szintén javult a romák iskolai végzettsége, ám az iskolai teljesítményük javulása kisebb mértékűnek bizonyul (5. táblázat). A 20–24 éves nők körében a legalább szakiskolával rendelkezők aránya két évtized alatt, 1990 és 2011 között egyértelműen nőtt, ám valamivel kevésbé látszanak sikeresnek, mint Hajdu és társai (2014) adatai alapján. (Bár a két adat nem teljesen hasonlítható össze.) A népszámlálás adatai szerint tehát két évtized alatt 7,9 százalékról 26,0 százalékra nőtt azok részaránya, akik legalább szakiskolával rendelkeznek. (Hasonló arányváltozást látunk a 25–29 évesek köréből, de míg Hajduéknál 31 százalékpontos a növekedés, addig a KSH NKI adatok szerint csak 17,2 százalékpontos. Mindkét adatsor egyértelműen mutatja a roma nemzetiségű fiatalok iskolai végzettségbeli javulását. Mivel elemzésünk során a népszámlálás adatait tekintjük kiindulási bázisnak, így a kisebb dinamikájú növekedés relevanciájával számolunk.

5. táblázat. Az adott korú roma népesség (önbevallás) megoszlása iskolai végzettség szerint, 1990, 2011

Korcsoportok	Év	Legmagasabb iskolai végzettség			Összesen
		legfeljebb 8 általános	befejezett középiskola érettségi nélkül	érettségi vagy magasabb	
20–24 évesek	1990	91,1	7,8	1,1	100
	2011	74,0	15,8	10,2	100
25–29 évesek	1990	91,4	7,5	1,1	100
	2011	74,2	17,4	8,4	100

Forrás: Népszámlálás 1990, 2011, saját számítás. Megjegyzés: 2011-ben roma az, aki első nemzetiségként jelölte meg a romát.

A termékenység szempontjából fontos felhívni a figyelmet, hogy az iskolai expanzióban a roma fiatal *férfiak és nők eltérő mértékben* vettek részt; a nők a rendszerváltáskor hátrányosabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, jelenleg (2011-es népszámlálás) ugyanakkor a 20–24 éves nők iskolai végzettsége magasabb. A 20–24 éves roma nők körében ugyanis két évtized alatt 5,6 százalékról 25,5 százalékra nőtt a középfokú képzést sikeresen befejezők részaránya, azaz a növekedés körükben 20 százalékpontos volt.

Noha eltérő mértékben, de összességében az adatok a roma fiatalok iskolai végzettségbeli növekedését mutatják, a népszámlálási adatok alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a nők körében jobban nőtt a magasabb iskolai végzettséget megszerzők aránya.

Az előreszámítás szempontjából lényeges annak ismerete, hogy a különbözőképpen körülhatárolt roma népesség mutat-e lényeges iskolai végzettségbeli különbségeket. Az alapfokú és a legalább középfokú végzettség szerinti megkülönböztetést tekintve a „roma kötődésű” népesség végzettsége magasabb, ám lényegesen nem különbözik az önidentifikáció szerinti roma népességtől.

6. táblázat. A 20–24 éves különbözőképpen definiált roma női népesség megoszlása iskolai végzettség szerint, 2011

	Legfeljebb 8 általános	Szaktanulmányos vagy magasabb	Összesen
Roma népesség elsődleges önidentifikáció szerint	74,5	25,5	100
Roma népesség elsődleges vagy másodlagos önidentifikáció szerint	72,1	27,9	100
„Roma kötődésű” becsült népesség	61,2	38,8	100

Forrás: Népszámlálás 2011, saját számítás.

KÉT ÉVTIZED (1990–2011): A ROMA NÉPESSÉG JAVULÓ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE ÉS CSÖKKENŐ TERMÉKENYSÉGE

A roma népesség rendszerváltást követő termékenységcsökkenése egyértelműen kapcsolódik a szülőképes korba lépők iskolai végzettségének emelkedéséhez (7. táblázat). Ha azonban az időbeli változásokat iskolai végzettség szerint vesszük számba, akkor az látszik, hogy mindkét népességben erőteljesen csökken a legalább szakiskolai végzettséggel rendelkezők termékenysége, ám a 8 osztályt végzettek TTA-ja csak a roma népesség körében csökkent

érzékeltetően.⁷ (Bizonyos összetételi hatások itt is jelentkezhetnek, hiszen a 8 általános feletti iskolai végzettségi csoporton belül növekedett az érettségivel rendelkezők aránya, így a csökkenés egy része a kategórián belüli képzettség-növekedéshez kapcsolódhat.)

Ez nem utal arra, hogy a roma népesség minden csoportjában egyformán csökkent a termékenység. Feltételezzük tehát, hogy vannak olyan szegregált csoportok, ahol a termékenység stagnálásáról beszélünk. Ám e csoportok, megítélésünk szerint, mégis kisebbségi csoportokat alkotnak a roma népesség egészén belül.

7. táblázat. A teljes népesség és az (önbevallás szerinti) roma népesség termékenységi mutatóinak (TTA) alakulása iskolai végzettség szerint 1989, 2010

Népesség	Iskolai végzettség	1989	2010
Teljes népesség	legfeljebb 8 általános	1,87	1,81
	szakmunkás vagy magasabb	1,74	1,21
Roma népesség	legfeljebb 8 általános	3,23	2,79
	szakmunkás vagy magasabb	3,04	1,79

Forrás: Népszámlálás 1990, 2011, saját számítás.

ÖSSZEGZÉS A TERMÉKENYSÉGI HIPOTÉZISEK ÉS A ROMA NÉPESSÉG ELŐRESZÁMÍTÁSÁHOZ

A termékenységi hipotézisek kidolgozása során meghatározónak tekintettük a roma népesség iskolai végzettségének alakulására vonatkozó feltételezések megfogalmazását. Tudjuk, hogy megváltozhat az iskolai végzettség és a termékenységi szintek közötti kapcsolat. Ám azt az alapvető összefüggést, hogy az iskolai végzettség javulása estén, a nők és a férfiak is tovább járnak iskolába, továbbá tanulóként alacsony a gyermekvállalás esélye (Spéder és Bartus, 2016), illetve hogy a végzettséggel növekszik a nők foglalkoztatása és egyben csökken a termékenység, nem fog teljesen megváltozni. Nem zárható ki azonban, hogy a termékenységi szintek iskolai végzettség szerint változnak, illetve az sem, hogy a termékenységi szinteken belüli ugrások a jövőben más iskolai végzettségi szint-

⁷ A legutóbbi vizsgálataink szerint a csak 8 osztállyal rendelkezők termékenysége az elmúlt fél évtizedben újra emelkedett (Kapitány és Spéder, 2018). Összességében tehát inkább stagnálást tételezhetünk fel.

hez kapcsolódnak majd. Másrészt, ha csak kisebb mértékben is, de figyelembe vettük, hogy hogyan alakulhat a roma népesség szegregáltsága. Nem zárhatjuk ki, hogy kialakulhatnak, megerősödhetnek olyan szegregátumok, ahol továbbra is elsősorban az észak-magyarországi romákat sokáig jellemző sokgyermekes családmódel él majd tovább.

Természetesen tudtában vagyunk annak, hogy az általános gazdasági növekedésnek, a családpolitikának, a hátrányos helyzetet kezelni kívánó esélyteremtő beavatkozásoknak, és hosszútávon az oktatáspolitikának is szerepe lehet a termékenység alakulásában. Ezek egyrészt sok egyéb környezeti tényező mellett hatnak, másrészt hatásuk gyakran átmeneti. Látjuk, hogy a jelenlegi családpolitikai ellátások dominánsan a munkavállaláshoz kötődnek, amely a roma népességben belül a gyermekvállalás késleltetését, így az alacsonyabb termékenységet ösztönözhetik. Ugyanakkor az sincs kizárva, ahogy ezt 2010–2016 között láttuk (Kapitány és Spéder, 2018), hogy a 8 osztályt végzettek körében a korai gyermekvállalás fennmarad, esetleg növekszik is, bár ez csak akkor következhet be, ha az iskolai végzettségbeli javulás megreked, illetve ha visszaesik. Mindezek alapján a roma népességet tekintve a következő termékenységi hipotéziseket alakítottuk ki:

- Alacsony termékenységi hipotézis: növekszik a roma népesség iskolai végzettsége, ami lehetőséget teremt a munkavállalási esélyek javulására; javul a roma népesség integrációja (csökkenő szegregáltság). A fentieknek megfelelően a TTA 1,75-re való csökkenése feltételezhető.
- Közepes termékenységi hipotézis: az iskolai végzettség lassabban emelkedik; a hagyományosan magas termékenységgel bíró csoportok fennmaradása, de csökkenő aránya az össznépességben; egyes csoportok sikeres társadalmi mobilitása, alacsonyabb termékenysége lesz jellemző. A fentieknek megfelelően a TTA 2,05-re való csökkenése feltételezhető.
- Magas termékenységi hipotézis: a roma népesség szegregáltsága nő, fennmaradnak a hagyományos korai és sokgyermekes gyermekvállalási minták. E feltételezés szerint a TTA változatlan 2,36-os értéke feltételezhető.

Összehasonlításképpen a Vaňo által Szlovákiára elkészített termékenységi hipotézisekhez képest mi valamivel „szűkebb és magasabb” termékenységi feltételezésekkel élünk. A 2002-ben induló előreszámítása során, amely 25 éves időtávra dolgoz ki termékenységi hipotéziseket, a roma népesség termékenységi hipotéziseinek végpontja 2025-ben rendre 2,25 (magas), 2,00 (közepes), 1,72 (alacsony) a teljes termékenységi arányszám (Vaňo, 2002).

A roma népesség előreszámítása céljából készült tanulmányunkban csak vázlatosan tekintettük át a kisebbségekre, ezen belül a roma népességre vonatkozó elemzéseket. A kisebbségeket foglalkozó szakirodalom kritikai áttekintését elvégeztük e különszám másik tanulmányában (Szabó és Spéder, 2022), a roma népesség termékenységi magatartását illetően pedig arra koncentráltunk, hogy a „számszerűsítéshez” legyenek támpontjaink. Párhuzamosan többféle roma népességet körülhatárolva arra jutottunk, hogy a különbözőképpen definiált roma népességek nagyon hasonló termékenységi magatartással jellemezhetőek. Mások elemzéseiből és saját kutatásainkból is az derült ki, hogy az iskolai végzettségnek meghatározó szerepe van a roma népesség termékenységi magatartásában, így az iskolázottság alakulása nagyban befolyásolja a roma népesség termékenységének alakulását.⁸ Az így számszerűsített hipotéziseink tehát tartalmazzák a roma termékenységi magatartás közelmúltbeli tendenciáit, figyelembe veszik a roma népesség tagoltságát, és így a forgatókönyvek feltételezései szerint tartalmazzák azt a majdani változási scenáriót, amely a jövőbeli magatartások alapján kialakul.

⁸ Az oksági viszony kérdését, az endogenitás problémáját itt nem tárgyaltuk.

IRODALOM

- Andorka R. (1987). *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- Bartus T. (2017). *Szimultán eseménytörténet elemzés*. Elmélet és alkalmazások. Habilitációs értekezés, 88.
- Durst J. (2006). *Kirekesztettség és gyermekvállalás*, PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Gyenei M. (1998). A „stratégiai gyerek” *Népszabadság*, 1998. november 14.
- Hablicsek L. (2007). Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 50(1), 7–54.
- Hajdú T., Kertesi G. és Kézdi G. (2014). Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a Tárki Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. In Kolosi és Tóth (szerk.). *Társadalmi riport 2014*. 265–302.
- Husz I. (2006). Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49(1), 46–67.
- Husz I. (2011). Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia*, 54.(1), 5–22.
- Janky B. (2005). A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy, Pongrácz és Tóth (szerk.). *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Tárki-ICsSzM, 121–135.
- Janky B. (2007). A korai gyermekvállalás meghatározó tényezői a cigány nők körében. *Demográfia*, 44(2), 44–73.
- Kapitány B. és Spéder Zs. (2018). Gyermekvállalás. *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: KSH NKI. 47–64.
- Kemény I. (2005). A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia*, 47(3–4), 335–346.
- Kemény I. és Janky B. (2003). A 2003. évi cigány felmérésről – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. In *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején [online]*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest. 7–26. <http://beszelo.c3.hu/03/10>
- Kemény I., Janky B. és Lengyel G. (2004). *A magyarországi cigányság helyzete 1973–2003*. Budapest: Gondolat-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi G. és Kézdi G. (2010). Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérések 2006 és 2009 közötti hullámaiból. In Kolosi és Tóth (szerk.). *Társadalmi riport 2010*. 371–407.
- KSH (2011). *Népszámlálás 2011*, Módszertani megjegyzések és fogalmak. <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf>
- Martin, E. I. (2003). A Note on the Demographic Structure of Spanish Gypsies. In Salo, Sheila- Prónai, Csaba (eds.). *Ethnic Identities in Dynamic Perspective. Proceedings of the 2002 Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Roma Research Group, Ethnic and National Minority Studies Institute, Hungarian Academy of Science. Budapest: Gondolat.
- Pamporov, A. (2006). *Roma/Gypsy population in Bulgaria as a challenge for the policy relevance*. European Population Conference. Liverpool, 20–24 June 2006.
- Papp Z. A. (2011). Roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban. In Bárdi és Tóth (szerk.). *Asszimiláció, Integráció, szegregáció*. Budapest: Argumentum. 227–264.

- Spéder Zs. és Bartus T. (2016). Educational enrolment, double-status positions and the transition to motherhood in Hungary. *European Journal of Population*. doi: 10.1007/s10680-016-9394-0
- Šprocha, B. és Bleha, B. (2018). Does socio-spatial segregation matter? 'Islands' of high Romany Fertility in Slovakia. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 109(2), 239–255. DOI: <https://doi.org/10.1111/tesg.12270>
- Szabó L. és Spéder Zs. (2022). *A roma népesség termékenységének összehasonlító vizsgálata négy kelet-közép-európai országban*. *Demográfia*, 2022, 65.2-3: 117–154.
- Tátrai P., Pálóczi Á., Pásztor I. Z. és Péntzes J. (2017). Etnikai besorolási gyakorlatok. A cigányság külső kategorizálását befolyásoló tényezők. *szocio.hu*, 2. szám. 45–60.
- Vaňo, B. (2002). *Projection of Roma population in Slovakia until 2025*. Bratislava: Institute of Informatics and Statistics, 38.
- Vaňo, B. és Haviarová, E. (2003). Roma population Demographic trends. In Michal Vašečka, Martina Jurásková and Tom Nicholson (eds.), *Čačipen pal o Roma. A Global Report on Roma in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs. 297–310.

FERTILITY CHARACTERISTICS OF THE ROMA POPULATION IN HUNGARY, 2011. PRELIMINARY STUDY FOR A ROMA POPULATION FORECAST

ABSTRACT

Our study aims to establish fertility scenarios to predict the future development of the Roma population. To this end, we review analyses in Hungary and of neighbouring countries that attempt to quantify fertility behaviour. Using full population census data from the 1990 and 2011, we calculate the relevant fertility indicators. We provide the indicators identifying different groups of Roma population and also note that the fertility of the Roma population is highly differentiated by educational attainment. In developing the fertility scenarios for the Roma population forecast, we have taken into account recent trends in Roma fertility behaviour and the fragmentation of the Roma population.

Keywords: Roma fertility, Roma ethnicity, Roma minority